

שאלת הפליטים היהודים במדיניות הציונית

יחיעם ויץ

המושג 'שואה ותקומה' פתוח לפירושים שונים. ניתן לראות בו קשר מיסטי, מטא-היסטורי, בין השמדת יהודי אירופה, בשנות הארבעים הראשונות, לבין כינונה של ריבונות יהודית בארץ-ישראל, בשלהי אותו עשור. יעקב טלמון כתב בהקשר זה על פירושים הנשמעים 'מלאומנים קיצוניים ומאנשים דתיים מסויימים... המצהירים שהשואה היתה שלב הכרחי בדרמת ההיסטוריה היהודית, בבחינת יסורי גאולה, פתח לתחייה, מחיר הגאולה'.¹ עמדה אחרת, אידיאולוגית, רואה בהשמדת יהודי אירופה הוכחה אפוקליפטית, סופית וניצחת לצדקת הציונות ולכשלונו ואי-צדקתן של ההתבוללות, האוטונומיזם, הטריטוריאליזם ופתרונות אחרים שהוצעו לבעיותיו ולמצוקותיו של העם היהודי. ניתן להביא דוגמאות רבות להצהרות שעיקרן ראיית השואה כהוכחה בלתי ניתנת לערעור לצדקת החלופה הציונית. בקיץ 1945, במפגש עם חיילי הבריגדה, נשא אבא קובנר את נאומו המפורסם 'שליחותם של האחרונים', ובו קבע, כי ארץ-ישראל היא המחסום נגד המאכלת החדשה הנולדת בשדות מאידנק, פונאר וטרבלניקה — שם ראו מיליונים 'כיצד נעשה הדבר. באיזו קלות. באיזו פשטות'. ואילו דוד בן-גוריון, בוועידה הציונית שנערכה בלונדון באוגוסט 1945, תמצת זאת כמשפט: 'קיום העם היהודי בלא מדינה יהודית לא יתכן'.²

הגישה השלישית, ההיסטורית, עומדת על עצם העובדה שמדינת-ישראל נוסדה שלוש שנים בלבד אחרי תום מלחמת-העולם השנייה. גישה זו באה לידי ביטוי בדבריו של ההיסטוריון אביתר פריזל במאמרו 'חורבן יהודי אירופה — גורם בהקמת מדינת ישראל?',³ שהתפרסם לפני כעשר שנים ועורר הדים לא מעטים. וכך הוא כותב:

דעה מקובלת היא שחורבן יהדות אירופה תרם תרומה מכרעת להקמת מדינת ישראל. מבחינה יהודית, רווחת הדעה כי השואה דירבנה את העם היהודי למאמץ עליון, כביטוי של ההכרה שרק מדינה יהודית תבטיח את המשך קיומו. ומבחינת אומות העולם, קיימת הסברה כי הזעזוע ונקיפת המצפון לנוכח הטראגדיה וממדיה הולידו את הנכונות לסייע ביסודה של המדינה היהודית ולהכיר בה.

האם דעות והנחות אלו עומדות במבחן הניתוח ההיסטורי? שאלה זו שמעלה פריזל בהמשך דבריו, תעמוד במרכז דיונונו.

162

1 י' טלמון, 'ההיסטוריה האירופית כרקע לשואה', השואה והתקומה (הרצאות ביום עיון), [י' ושם], ירושלים תשל"ה, עמ' 45.

2 ד' בן-גוריון, 'איך עתיד לנו בלי מדינה', במערכה, ד, תל-אביב תש"ט, עמ' 213.

א.

ב-10 בנובמבר 1938, היום שבו הגיעו הידיעות על 'ליל הבדולח' פורסם הדין וחשבון של ועדת מומחים בראשות ג'והן וודהד (Woodhead). הוועדה סתמה את הגולל על תוכנית החלוקה של 'ועדת פיל', בקובעה כי תוכנית זו אינה מעשית. מלבד זאת, הכהיר הדין וחשבון להנהגה הציונית, כי מטרת בריטניה לפייס את הערבים ולכלום את גידולן של היישוב היהודי בארץ-ישראל, וכי אפסו הסיכויים לפתרון שיהיה מקובל הן על ממשלת הוד-מלכותו והן על התנועה הציונית. בד-בבד עם ההחרפה המתמדת במצב יהודי אירופה ירדה אפוא מעל הפרק כל אפשרות לפתור את בעיית הפליטים באמצעות הקמת מדינה יהודית בחלק מארץ-ישראל. בצל סמיכות המועדים בין פרסום הדין וחשבון לבין 'ליל הבדולח' נוצר בקרב הנהגת היישוב חשש עמוק שמא גורלה ועתידה של ארץ-ישראל ומצוקת יהודי אירופה ייתפסו כשתי בעיות נפרדות, שיש לפתור כל אחת מהן בנפרד, וייעשה נסיון לפתור את בעיית יהודי אירופה במקומות אחרים, לא בארץ-ישראל. בכינוס שהתקיים ב-2 בדצמבר 1938 ביחזמת הוועד הלאומי, ניתח בן-גוריון את אירועי 'ליל הבדולח'. הוא דיבר על 'הפוגרום הנאצי', ואמר, כי הוא אות לכך שהעם היהודי ואומות העולם עומדים לפני בעיה חריפה של מאות אלפי — ואפשר מיליוני — פליטים. מסקנתו היתה, כי 'יצופו תוכניות אידאולוגיות טריטוריאלסטיות גם בקרב היהודים וגם בקרב הגויים'. אך הוא ציין, כי אינו מאמין בפתרון הבעיה על-ידי העברת אלפי פליטים לארצות שונות; הפתרון היחיד האפשרי הוא ארץ-ישראל.⁴ אולם, למרות דיבורים אלה, נוצרו חששות מעליית משקלם של פתרונות לא-ציוניים, כמו הפתרון הטריטוריאליסטי. בראשית דצמבר 1938 אמר ברל כצנלסון, כי אילו ארץ-ישראל עמדה במרכז ההתרחשויות, ההתעוררות בקרב יהודי אירופה בעקבות 'ליל הבדולח' היתה עשויה להתרגם לפתרון ציוני. אולם, אם ארץ-ישראל 'אינה קיימת', המצוקה היהודית עלולה להתרגם לפתרונות אחרים, אנטי-ציוניים. ברל, שהביע חשש מפריחת פתרונות אלה, סיכם את דבריו במלים הבאות: 'היהודים נעקרים ומתכוננים לעקירה, אבל עם זה יכולה להיעקר גם ארץ-ישראל'.⁵ בישיבת מרכז מפא"י, שהתקיימה ב-7 בדצמבר 1938, אמר בן-גוריון — בתגובה להצעה להעביר ילדים יהודים מגרמניה לבריטניה — כי אם ידע שניתן להציל את כל הילדים היהודים בגרמניה על-ידי העברתם לאנגליה או להציל את מחציתם על-ידי העברתם לארץ-ישראל — יבחר באפשרות השנייה.⁶ נדמה לי, כי יש להבין משפט זה, שזכה ועדיין זוכה לפרשנויות רבות ושונות, על רקע החרדה מפני העלאת תוכניות נפרדות לפתרון בעיית הפליטים ולפתרון בעיית ארץ-ישראל.

חרדה זו גם היתה הרקע לשינוי יחסו של בן-גוריון לעלייה הבלתי-לגאלית. עד נובמבר 1938, כל עוד סבר כי ניתן להגיע להסדר כלשהו עם הבריטים, התנגד בן-גוריון — שלא כברל כצנלסון ויצחק טבנקין — לעלייה הבלתי-לגאלית. אך בעקבות אירועי נובמבר 1938 שינה את עמדתו, ויצא בתוכנית הידועה בשם 'מרד העלייה', שעיקרה עלייה בלתי-לגאלית המונית.⁷

3 מולד, 250 (תשמ"ט), עמ' 21-31 [להלן: פריהל].

4 בעניין זה ראה: א' כוכבי, 'הנהלת הסוכנות ומצוקת יהודי גרמניה ואוסטריה מ"האנשלוס" ועד פרוץ מלחמת העולם השנייה', דפים לחקר תקופת השואה, ג (תשמ"ד), עמ' 106.

5 מובא שם, עמ' 114-115.

6 ראה: פרוטוקול הישיבה, אמ"ע, 23/38.

7 ראה: "אבינרי, "מרד העלייה": תכניתו של בן-גוריון לעליה בלתי-לגאלית", קתדרה, 44 (תמוז תשמ"ז), עמ' 126-157; "ויץ, 'עמדתם של דוד בן-גוריון ויצחק טבנקין כלפי יהודי אירופה', קתדרה, 51 (ניסן תשמ"ט), עמ' 173-188.

יחיעם ויץ

בן-גוריון סבר, לדברי שבתי טבת, כי 'אסון הוא כח'⁸. בישיבת מועצת מפא"י, שהתכנסה ב-19 בינואר 1933, כלומר, פחות משבועיים לפני שעלה היטלר לשלטון בגרמניה, העלה בן-גוריון את השאלה 'אם... לא הגיעה השעה הדוחקת להפוך את המצוקה היהודית הגדולה, את החורבן של היהדות בכמה ארצות למנוף?', וכן שאל 'אם יש אולי אפשרות להפוך את אסון היהדות לכח מפרה?'⁹. בבסיס שתי שאלות אלו עמדה הערכתו, כי הציונות שינתה פניה; 'מתנועת חלוצים, יחידי סגולה, שעלו לארץ מתוך חזון ואמונה, הפכה... לתנועה רחבה של מבקשי הצלה... [נעשתה] בן-לילה לתנועת מהגרים המונית'¹⁰. הכוח הנובע מן המצוקה היהודית הוא שעשוי להביא לכך שהציונות תשיג את מטרתה, בתנאי שכוח זה, כולו או רובו המכריע, יופנה לארץ-ישראל.

ב.

התפיסה כי יש לפתור במשולב את בעיית הפליטים היהודים באירופה ואת בעיית ארץ-ישראל רווחה עד שלהי שנת 1942, מפני שההנהגה הציונית לא העריכה נכונה את השלכות המלחמה על

8 ש' טבת, קנאת דוד, הקרקע הבוער, תל-אביב 1987, עמ' 423.

9 שם, עמ' 284.

10 שם, שם.

מזוודות עולים בנמל תל-אביב (אוקטובר 1938)

שתי בעיות אלו. היא התעוררה רק בסוף נובמבר 1942, כאשר התברר, כי יהדות אירופה עומדת בפני השמדה פיסית טוטלת, עד אז התחושה היתה, כי בעיית הפליטים, כפי שהיתה מוכרת במושגי שנות השלושים, עתידה להתרחב, אך לא לשנות את פניה באופן דרסטי. מצד אחר, היו שסברו תחילה, כי מלחמה זו היא ההזדמנות להשגת מטרותיה של התנועה הציונית. 'מלחמת העולם הראשונה העניקה לנו את הצהרת בלפור ואילו מלחמת העולם השנייה תעניק לנו מדינה' נאמר לא אחת, לפחות לפני שהתברר עד כמה ערערו אירועי המלחמה את כל המערכות. בתוכניות שהעלה דוד בן-גוריון במהלך שנת 1941 היו הפליטים מרכיב רב חשיבות. בפברואר 1941 שב בן-גוריון מביקורו הראשון בארצות הברית, ועד שעזב את הארץ שוב, ביולי אותה שנה, ניסה לעשות נפשות לתוכנית שעיקרה העברה מהירה של מיליוני יהודים — לרוב נקב במספר חמישה מיליון — מאירופה לארץ-ישראל, עם גמר המלחמה, 'כאומה העומדת ברשות עצמה'. במארס 1941 הוציא את תוכניתו בכתב, והעבירה לעיון עמיתיו בהנהלת הסוכנות. בתוכנית נכתב, בין השאר:

המגמה המדינית של הציונות בשעה זו היא להביא לידי כך, שבסוף המלחמה יוקם בארץ משטר אשר יכוון לאפשר עליה והתיישבות של המוני ישראל בקנה מידה ממלכתי, ותוענק סמכות ממשלתית ויכולת כספית לנציגות העם היהודי (הסוכנות היהודית או הממשלה היהודית) לבצע העברה מהירה של מיליוני יהודים והושבתם כאומה העומדת ברשות עצמה.¹¹

בן-גוריון ראה במלחמה 'הזדמנות נדירה ויחידה במינה להשיג את "הפתרון הציוני", הפתרון האמיתי היחיד לבעיית העם היהודי.¹² הוא קיווה, כי המעמד המרכזי של שאלת הפליטים בתוכניתו והמספר, הדמיוני משהו, שבו נקב, ימנעו את התרת הקשר בין בעיית הפליטים לשאלת ארץ-ישראל. בגרסה מפורטת של התוכנית, שאותה הגיש בלונדון באמצע אוקטובר 1941, כתב בעניין זה:

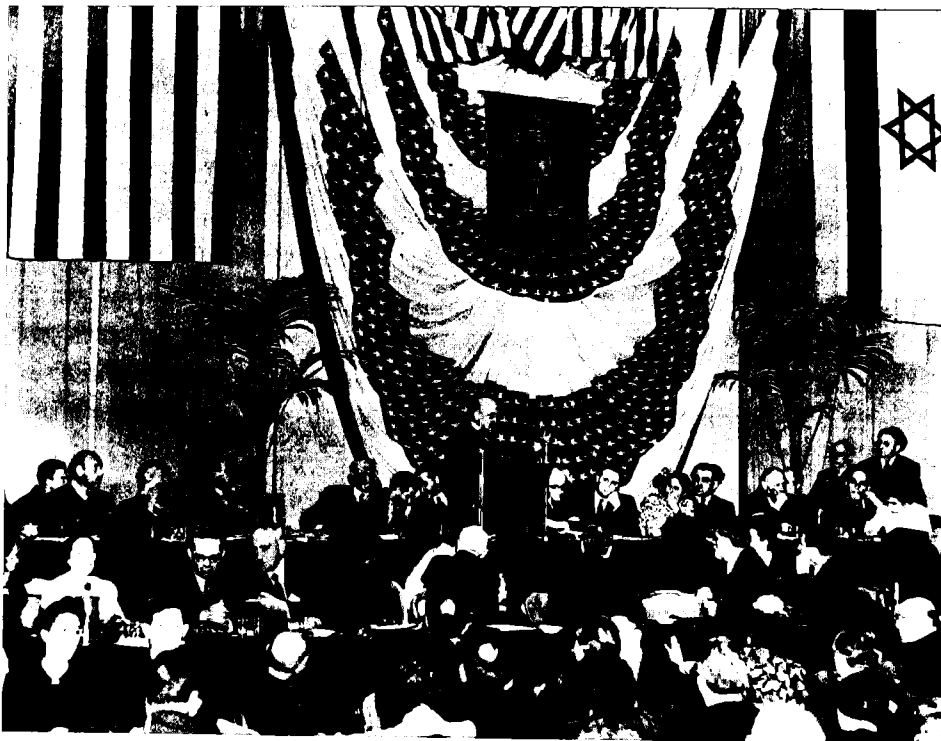
נעשה עכשיו נסיון מכוון להפריד בין שאלת ארץ-ישראל ובין שאלת היהודים. נסיון זה אינו מיוחד למחברי 'הספר הלבן' וחסידיו בלבד, יש גם ידידים, שאינם מצדיקים את מזימות 'הספר הלבן', התומכים בהפרדה זו. יתר על כן: יש גם יהודים, ואפילו ציונים המחייבים את ההפרדה, כי אין ארץ-ישראל מיועדת, לדעתם, לפתור את שאלת הפליטים... הפרדה זו מתכחשת לתכנה ויעודה של הציונות, מעמידה בסכנה את עתידנו היהודי בארץ ומפקירה את היציאה היהודית לאשליות והרפתקות כושלות.¹³ יש להעיר, כי עד פרץ המלחמה היתה המטרה להביא לכך שמרבית הפליטים שיצאו מאירופה יגיעו לארץ-ישראל, אך לא הוצגו תוכניות שמשמעותן 'הגירה טוטלית', כלומר, הוצאת מרבית יהודי אירופה מיבשת זו והעברתם לארץ-ישראל. לפני המלחמה עמדה זו היתה נחלתה של התנועה הרוויזיוניסטית. קשריה של תנועה זו עם ממשלת פולין נבעו, בין השאר, מנכונותה לשתף פעולה עם הפולנים בעידוד וארגון של יציאת יהודים המונים. הדבר הביא לכך שהפולנים ראו ברוויזיוניסטים שותפים לשאיפתם ליצור מצב שבו התנועה הציונית תודח בחוסר הטעם בהמשך

11 בן-גוריון הכתיר את תוכניתו בכותרת 'קווים למדיניות ציונית'. ראה: טבת (לעיל, הערה 8), עמ' 376-380; " באואר, דיפלומטיה ומחתרת במדיניות הציונית, תל-אביב 1966, עמ' 195.

12 טבת (לעיל, הערה 8), עמ' 376.

13 ד' בן-גוריון, 'יעודי הציונות בשעה זו', (לעיל, הערה 2) עמ' 13-14.

ועידת בילטמור
(מאי 1942)

המאבק על זכויות יהודי פולין, ותמקד את עיקר תשומת-ליבה ומאמציה בהכנות ליציאתנו. עמדת הרוויזיוניסטים היתה מנוגדת לעמדת מרבית מנהיגי הציונות – הפולנית והעולמית – שהמשיכו לראות בהגנה על זכויות היהודים עמדה ציונית בסיסית, וסירבו להיכנע למה שנתפס על-ידם באותה עת ככניעה לסחטנותו של משטר אנטישמי מובהק.¹⁴ בזמן המלחמה, עוד לפני שנתבררו הידיעות על השמדתם המוחלטת של יהודי אירופה, השתנתה עמדה זו. מעתה לא התנהל הוויכוח בשאלה זו עם הרוויזיוניסטים, אלא עם הלא-ציונים. העמדה, כי אחרי המלחמה יש להיאבק על שיקום חיי היהודים בארצות מוצאם, נתפסה כעמדה לא-ציונית, שנגדה יש להיאבק בתוקף.¹⁵

הצורך לפתור את בעיית הפליטים עלה כעניין מרכזי גם בוועידת בילטמור במאי 1942, וגם בוויכוח על אישור החלטותיה, שנערך בירושלים באוקטובר-נובמבר 1942, כלומר, פרק-זמן קצר ביותר לפני שנתבררו הידיעות על ההשמדה. למרות סמיכות זמנים זו, ועל-אף שלמשתפני הדיונים לא היה ברור אם עד גמר המלחמה באירופה יוותרו מיליוני יהודים, גם בוויכוח זה דובר עדיין על מיליוני פליטים שיגיעו ארצה. בוויכוח שהתקיים בהנהלת הסוכנות ב-6 באוקטובר 1942 אמר בן-גוריון:

תפקיד הציונות לאחר המלחמה הוא לקחת באמצעים ממלכתיים, במסשטבים נסדרי

14 ראה: ד' אנגל, 'הברית הנכזבת: התנועה הרוויזיוניסטית וממשלת פולין הגולה, 1939-1945', הציונות, יא (תשמ"ו), עמ' 336-333.

15 כבר בשנת 1941 דיבר בן-גוריון על מתן שוויון זכויות ליהודים בארצות מוצאם עם גמר המלחמה כאחד 'הפתרונות הכובים' לבעיה היהודית, שנגדם תייבת התנועה הציונית להיאבק. ראה כעניין זה דבריו במרכז מפא"י, 19 במארס 1941, אמ"ע, 23/41. בהקשר זה יש לציין, כי כדי לגייס את תמיכתם של חוגים לא-ציוניים בקרב יהדות ארצות-הברית התחייב בן-גוריון, כי הקהילה היהודית שתקום בארץ-ישראל לא תשפיע על מעמד היהודים בארצות השונות. כעניין זה ראה: M.N. Penkower, 'American Jewry and the Holocaust: From Baltimore to the American Jewish Conference', JSS, XLVII, No. 2 (Spring 1985), p. 98

גודל] אחרים שני מיליונים יהודים להושיב אותם בארץ-ישראל בבת-אחת, להעביר שני מיליונים יהודים, את הדור הצעיר מאירופה. אם ישאר עוד, להושיבו בארץ-ישראל, במקום לפרנס אותו בגטאות, לתת להם עבודה [ההדגשה כאן ולהלן שלי, י"ן].

ג.

הידיעות על השמדת יהודי אירופה יצרו בתחילה, משלהי 1942 עד אביב 1943, את הרושם, כי באירופה לא ייוותרו כלל יהודים. מבחינה ציונית ויישובית, היו לכך השלכות חמורות – לא רק שיהודי אירופה מושמדים; זהו גם סופו של המפעל הציוני. ללא יהדות אירופה אין למפעל זה טעם, אין עתיד ואין תקומה. פנחס לוביאנקר (לבוך), מראשי מפא"י ומנהיג גורדוניה, תנועת נוער חלוצית שנוסדה בגליציה וכל עתודותיה באו ממזרח-אירופה, קבע, כי נחרבת ומושמדת 'הפוטנציה היוצרת העצומה שהיתה חבויה ביהדות אירופה', ושאל 'מנין יבואו הגרעינים הבונים והיוצרים שיהפכו את תהליך ההצלה לתהליך של השתרשות לאומית?'.¹⁶ אברהם האפט, חבר קבוצת דגניה ב', מראשי חבר הקבוצות וחבר משלחת ההסתדרות הראשונה אל 'החלוצ' בפולין בשנת 1925, כתב, כי 'עם אוכדן המקור הזה [יהדות אירופה] נשמט מאתנו הגורם העיקרי, היסודי, המרכזי'.¹⁷ זלמן רובשוב (שו"ר) שאל 'היודע ישראל מה אכד לו בווארשה זו? וארשה, גולת-הכותרת של גולת ישראל באירופה! וארשה, המצבר הכביר ביותר של היוזמה היהודית!'.¹⁸ ואילו בן-גוריון, שכדרכו התבטא בחדות, אמר בסתיו 1943, כי 'אם חס וחלילה יהדות אירופה הנשארת תושמד, מה יהיה אז גורל התקווה של עם ישראל? מה יהיה גורל הישוב היהודי בארץ? אינני רוצה כלל לחשוב על זה, יותר מדי הדבר הזה איום'.¹⁹

מרכיב נוסף, הקשור בתגובה זו, היה חיפוש, נואש לעתים, אחרי קיבוצים יהודיים שימלאו את מקומם של יהודי אירופה בכל הקשור למפעל הציוני ולבניין הארץ. שני הקיבוצים העיקריים שלהם הועד תפקיד זה היו יהודי ארצות המזרח – צפון אפריקה והמזרח התיכון – והפליטים היהודים שהתרכזו בחלקיה האסייתיים של ברית-המועצות.²⁰

גם בחוגים יהודיים בארצות-הברית נשאלה השאלה 'כיצד ניתן לתבוע מדינה יהודית בארץ-ישראל, אם לא נוכל להוכיח שמיליוני יהודים זקוקים לה, או יתרה מזו, רוצים אותה?'.²¹

אולם באביב 1943 ובקיץ של אותה שנה מתגבשת הצעה כי למרות ממדי ההשמדה, ייוותרו אחרי המלחמה יהודים באירופה, תיוותר שארית-פליטה. אנשי המשלחת הארצישראלית בקושטא הדגישו זאת הן במכתביהם והן בדיווחיהם בעל-פה, בעת ביקוריהם בארץ. גם גזבר הסוכנות, אליעזר קפלן, שביקר בקושטא במארס 1943, חזר ובפיו הבשורה, כי למרות ידיעות האימה, עדיין נותרו באירופה יהודים.²²

16 פ' לוביאנקר, 'הנוער מול פני האסון', הפועל הצעיר, 31 בדצמבר 1942.

17 א' האפט, 'הציונות בשעה זו', הפועל הצעיר, 1 באפריל 1943.

18 ז' רובשוב, 'לא תנחומים כי אם הצלה!'; נאום באסיפת הנבחרים, 22 בפברואר 1943, בחצר המטרה, ירושלים תשל"ה, עמ' 279.

19 מתוך דבריו בכינוס למען מגבית ההתגייסות וההצלה, ירושלים, 23 בספטמבר 1943, אצ"מ, S/25-5183.

20 ראה: י' ויץ, 'עמדות וגישות במפלגת פועלי ארץ-ישראל כלפי שואת יהודי אירופה, 1939-1945', חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 99-104.

21 פנקוור (לעיל, הערה 15), עמ' 98-99. 22 ראה: ויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 99-104.

הדגשת חשיבותה הפוליטית-הציונית של שארית-הפליטה קשורה, במידה רבה ביותר, בביקור שערך משה שרתוק, ראש המחלקה המדינית של הסוכנות, בקושטא, בקיץ 1943. עם שובו אמר כי יש צורך ליצור קשר עם היהודים שנותרו באירופה, ולעזור להם ככל האפשר. צורך זה נתפס לא רק כמטרה כשלעצמה, אלא גם 'לשם הפעלה ציונית'. הפעלה זו נחוצה מאחר ושארית-הפליטה שתיוותר היא 'היסוד העיקרי שאנחנו מנסים לבנות עליו בנין מדיני'.²³

האפשרות ששארית-הפליטה תשקם את חייה לאחר המלחמה בארצות מוצאה נתפסה לא רק כאפשרות שיש לשוללה על הסף, בחריפות ובתקיפות, אלא כסיוט ממש. בשלהי 1943 הגיע לארץ מקושטא זאב שינד ('דני'), חבר קיבוץ איילת-השחר שהיה מנציגי המוסד לעלייה ב' בקושטא. בדיווחו²⁴ על יהודי ארצות הבלקן הדגיש, כי האלטרנטיווה הציונית רחוקה עד מאוד מיהודים אלה. ובסיכום דבריו אמר, כי 'היהודים אינם מוכנים כל כך לצאת לארץ. כפי שישנה בחוץ-לארץ אידאליזציה של הארץ, כך ישנה בארץ אידאליזציה של הגולה. אנחנו חייבים לדעת את האמת'. דבריו הביאו את יוסף שפרינצק, שלקח חלק בדיון שהתקיים אחרי כן, לומר, כי 'יכול לקרות דבר כזה, [שאחרי המלחמה] כפולין יהיה טוב וביוגוסלביה יהיה טוב ומיליוני יהודים לא [ההדגשה במקור, י"א] יחתמו על פטיציה ציונית'.

גם המצב שבו יהודים אלה לא ינסו לשקם את עצמם בארצות מוצאם, אלא יהגרו לארצות אחרות ומעבר לים, אך לא יגיעו לארץ-ישראל, נתפס כמצב בלתי נסבל, שאין להשלים עימו בשום פנים ואופן. אמנם, בעיצומה של ההשמדה אפילו בן-גוריון, שעמדותיו בנושא זה היו ודיקליות ובלתי-מתפשרות, תמך בתוכניות הצלה שונות, שמשמעותן לא היתה העברה מיידית של הניצולים לארץ-ישראל.²⁵ אולם, מטרתה העיקרית של האסטרטגיה הציונית כלפי שארית הפליטה היתה להביא לכך שהשרידים יגיעו לארץ-ישראל, ואליה בלבד. אחד מתפקידיהם המרכזיים של 32 הצנחנים, שנשלחו מהארץ לאירופה, היה להטות את הכף בקרב שארית הפליטה לטובת החלופה של עלייה לארץ-ישראל, אם-כי ברבות הימים נכתב: 'שליחות האלמונים — הצנחנים ואחרים — היוצאים לארצות אויב לפעולות הצלה'.²⁶ עניין זה בא לידי ביטוי בעדויות רבות מאותה תקופה.²⁷ גם העלייה הבלתי-לגאלית מרומניה בשנת 1944, בשעה שלייהודי רומניה לא נשקפה סכנה, היתה קשורה בעיקר למאבק על נפשה של שארית-הפליטה — מתוך רצון להיאבק בקומוניסטים על השליטה ברחוב היהודי ועל נפשם של היהודים.²⁸

ד.

החל באביב 1943, אחרי שהתברר כי לתוכניות ההצלה הגדולות, נוסח תוכנית טרנסניסטריה, אין

- 23 ראה: דיווחו של שרתוק למרכז מפא"י, 24 באוגוסט 1943, אמ"ע, 24/43; ויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 97-98.
 24 דיווחו למרכז מפא"י, 15 בדצמבר 1943, אמ"ע, 23/43.
 25 ראה: ויץ (לעיל, הערה 7), עמ' 177.
 26 מ' ברסלבסקי, 'יצחק טבנקין — ציוני דרך', א' פיאלקוב וי' רבינוביץ (עורכים), יצחק טבנקין: פרקי חיים, אפעל תשמ"ב, עמ' 95.
 27 ראה, למשל: דברי ש' מאירוב (אביגור) במזכירות מפא"י, 24 בספטמבר 1944, אמ"ע, 24/44; דברי משה קליגר, מפעיליו המרכזיים של 'הקיבוץ המאוחד' בנושא הגולה, במועצת 'הקיבוץ המאוחד', נען, 12 בינואר 1945, צרור מכתבים 160 (225), (25.1.1945), עמ' 157.
 28 ראה: ויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 123-125.

בן-גוריון ברכבת בדרך
לבוולגריה (דצמבר 1944)

סיכוי²⁹, הופנתה עיקר תשומת-ליבה של הנהגת היישוב לשאלות הקשורות בשארית-הפליטה. אפילו את העיסוק בפרשת קסטנר, בשנת 1944, ניתן לראות כחלק מהתפיסה שראתה בשאלת גורלם ועתידם של השרידים שאלה בעלת חשיבות מכרעת לעתידם של המפעל הציוני ושל היישוב. דינה פורת טוענת בעניין זה, כי לצד חזרה לשלומם של יהודי הונגריה, ובנוסף לרצון הכן לעשות הכל כדי לסייע בהצלתם, יהדות זו היתה, ערב סיום המלחמה, ריכוז הפליטים העיקרי שנותר באירופה, ולכן היתה להצלתה, מעבר למשמעות היהודית והאנושית, גם משמעות ציונית ויישובית שלא ניתן היה להתעלם ממנה. ואלה דבריה:

יתכן שההנהלה [הנהלת הסוכנות] השקיעה זמן ומרץ בפרשת ברנד גם משום שעד אז לא הצליחה להציל יהודים במספרים ניכרים, ומשום שסוף המלחמה התקרב והלך והחלו כבר הדיונים הבינלאומיים שהיו עתידים להכריע את גורלו של היישוב, וההנחה היתה שכל יהודי משארית-הפליטה אשר יתמוך ביישוב שהציל אותו ויביע את רצונו לעלות ארצה — יהווה נימוק ולחץ להשגת הישגים מדיניים. באביב 1944, כאשר נכבשה הונגריה בידי הגרמנים, כבר היתה ההנהלה שקועה בתוכניות של ימי שלום... ודברה שוב על עליה ולא רק על הצלה. הרעיון שגם יהדות הונגריה, רומניה ובוולגריה תושמד, פירושו היה שיפוג הטעם למאבק על הקמת מדינה... [זה הניע] הן את ההנהלה, וקודם כל את בן-גוריון, כמאבקם על הצלת יהודי הונגריה.³⁰

ניתן למצוא שלושה טעמים להתרכזות הנהגת היישוב בשאלות הנוגעות להצלת שארית-הפליטה. ראשית, העיסוק בשאלות אלה היה עיסוק לא במתים אלא בחיים; לא בהווה העגום והטרגי, אלא בעתיד, שלבטח יהיה טוב יותר. כך ניתן היה להתמודד עם מציאות האימים באירופה בדרך עקיפה, מרוחקת ומורכבת. 'לא נוכל לברוח מפני הרגשת אין אונים. מי שאינו מודה בכך אינו דובר

29 ראה: דינה פורת, 'פרשת טרנסניסטריה ומדיניות ההנהגה הציונית בארץ-ישראל לנוכח השואה, 1942-1943', הציונות, ט (1984), עמ' 259-284.

30 הני"ל, הנהגה במילכוד, תל-אביב 1986, עמ' 387-388.

עולי 'פאריטה'
מורדים לחוף,
בנוכחות קהל
תל-אביבי
22 באוגוסט 1939

אמת עם עצמו' אמר מאיר יערי בשנת 1943.³¹ ההתמקדות בשאלת הצלת שארית הפליטה העניקה אפשרות להתחמק מעימות עם חוסר אונים זה, שמבחינתו של בן-הארץ, 'הישראלי החדש', היה כל-כך קשה.

שנית, רדיפת יהודי אירופה בשנות השלושים והשמדתם בשנות הארבעים סיפקה לציונות את ההוכחה — המרה והנוראה אך גם הסופית — בצדקת דרכה ובכשלונו המוחלט של החלופות האחרות לפתרון בעיותיו של העם היהודי. אותה עת רווחו ביותר ביטויים כמו 'כאן [ה]מקום ליתום היהודי, לשארית-הפליטה, מקום לעתיד של חיים ולא רק למות', 'שום דבר לא יצילנו חוץ מהמפעל הציוני', או 'המפעל הציוני — בו ההצלה לקיום העם הזה',³² וביטויים כאלה העידו עד כמה, מבחינתם של רבים ממנהיגי היישוב, היתה הציונות 'נעלה מכל ספק, שלמה כאמונה'. זאת ועוד, רבים ממנהיגי היישוב באותה עת — בן-גוריון, ברל, טבנקין, שפרינצק, דוד רמז, יצחק בן-צבי ואחרים — היו אנשי העלייה השנייה. מבחינתם היתה הציונות יותר מהשקפת עולם רציונלית ומבוקרת; היא היתה, במידה רבה, תחליף לדת שממנה התפקרו, לבית אבא שאותו עזבו ובו מרדו ולמהפכה שממנה התאכזבו. בנוסף לכך, המאבק על עצם הקיום בארץ ועל עיצובה של חברה חדשה גבה מהם מחיר כבד, והביא אותם לתבוע מאחרים מחיר דומה. לנוכח זאת, מעבר לכל

31 מ' יערי, 'מול פני האסון', דברים בישיבת הוועד הפועל של הקיבוץ הארצי, בדרך ארוכה, מרחביה 1947, עמ' 261.

32 הציטוטים הם מדבריו של י' טבנקין במועצת ההסתדרות המ"ח, 3 בדצמבר 1942 ('לאפיקי הצלה', צרור מכתבים, 129 [194], 18 בדצמבר 1942, עמ' 74) ובמועצת 'הקיבוץ המאוחד', רמת-הכובש, 2 בינואר 1943 ('במרי הכדירות', שם, 131 [196], 22 בינואר 1943, עמ' 128-131).

שיקול רציונלי, היה עליהם להוכיח — לא רק לעצמם אך בראש-וראשונה לעצמם — כי יש שחר ותכלית לקורבנות המוקרבים בעבור הגשמת הציונות, כי ארץ-ישראל היא החלופה הראויה היחידה. לכן, מבחינתם, כל פתרון לבעיית הפליטים זולת הפתרון הציוני, משמעותו הטלת ספק והרהורי כפירה כלפי מה שאי-אפשר לפקפק בו — הציונות. שאלת השרידים נמדדה אפוא לא רק

במונחים פוליטיים, קיומיים ואידאולוגיים; זו היתה גם עמדה נפשית. שלישית, ההתמקדות בהצלת שארית-הפליטה ביטאה רצון להתאים את המדיניות הישנה — זו שהתגבשה לפני שנודע על השמדת יהודי אירופה, ושהניחה שעם תום המלחמה ייוותרו בה מיליוני פליטים — לנסיבות החדשות. אמנם אין מדובר עוד במיליוני פליטים אלא במספרים קטנים יותר, במאות אלפים, אך השאיפה היתה לא לשנות את התפיסה הבסיסית שייחסה משקל מכריע להמוני יהודים שבגמר המלחמה יחתרו להגיע ארצה. העיקר אפוא לא היה השואה, כלומר, ההשמדה, אלא העובדה שלמרות ממדי ההרג חסרי-התקדים ייוותרו שרידים, שאת בעייתם יש לפתור. בקיץ 1943 התברר, כי למרות ממדי הקטסטרופה, ניתן לשוב ולדבר על המדיניות הציונית לאחר המלחמה באותו עולם מושגים שנקטו לפני נובמבר 1942. מאז ניסו להתאים את הקונצפציה הישנה לנסיבות החדשות. דוגמה לחזרה לתבנית בסיסית זו ניתן למצוא בדברים שנשא באותה עת אליהו דובקין:

תפקיד אחד יסודי עומד כעת לפנינו... להטיל על כף המאזניים את מעשה ההגשמה הציונית — זרם של מאות אלפי פליטים בזמן 'בין השמשות' המדיני, אשר יזרום בכל הדרכים — דרך ימים וביבשה, ולא יהיה כח אשר יעכבהו... זהו המעשה היחיד שיציל אותנו ובו אנו צריכים לראות את מרכז הכובד.³³

המדיניות הישנה, שנוצקה בשנות המלחמה הראשונות, דיברה על העברת יהודי אירופה לארץ-ישראל ועל הפסקת המאמצים להגנה על זכויות היהודים בגולה ואפילו על מאבק במגמה זו. עוד לפני פרוץ המלחמה טען בן-גוריון, כי 'למיליוני היהודים הנהרסים והעקורים לא יהיה כל תיקון חוץ מהתערות מהירה במולדת'.³⁴ המידע שנתקבל בשלהי נובמבר 1942 אישש והעניק משנה תוקף לעקרון זה. 'הידיעות מאירופה שיוו דחיפות דראמטית להחלטות שכבר נתקבלו ורק חיזקו את השאיפה לעצמאות מדינית', כותב פריזל בהקשר זה.³⁵

ה.

הקשר בין המצב החדש לבין התוכניות הישנות נוצק, במידה רבה, בתוכנית להעלאת מיליון יהודים לארץ-ישראל מיד עם תום המלחמה, שאותה הציג בן-גוריון בישיבת הנהלת הסוכנות, שהתקיימה ב-20 ביוני 1944. בן-גוריון טען, כי 'התוכן הממשי של תביעתנו הוא להביא מיד מיליון יהודים לארץ-ישראל... זו, לדעתי התביעה המרכזית, זה התוכן של התוכנית המדינית שלנו'. לשאלת יצחק גרינבוים 'מה זאת אומרת מיד?' ענה בן-גוריון: 'מיד — פירושו מיד'. הצגת

33 מתוך דבריו בכינוס באי-כוח סניפי מפא"י, 11 באוגוסט 1943, אמ"ע, חטיבה 2, 15/1/43; דובקין היה אותה עת סגן ראש מחלקת העלייה של הסוכנות.

34 מכתב של בן-גוריון לחברי הנהלת הסוכנות בירושלים, 20 באוקטובר 1938, מובא מתוך: 'הלר (עורך), במאבק למדינה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 51.

35 פריזל, עמ' 24.

הדברים בצורה כה נחרצת נבעה מחרדתו של בן-גוריון, כי השמדת ששת המיליונים עלולה להרוס את הציונות ביסודה וגם את התביעה הציונית. המחיר שבן-גוריון היה מוכן לשלם כדי להוציא לפועל את תוכניתו — שאולי ניתן לראות בה את המסד האידאולוגי והנפשי לעלייה ההמונית של שנות המדינה הראשונות — היה כבוד, ובמבט לאחור — אולי אפילו כבוד מנושא. כוונתו היתה להעלאה מהירה לא קולוניזציונית אלא גאוגרפית. ארצות-הברית, טען, תצטרך להזין אחרי המלחמה מיליוני — אפשר עשרות מיליוני — פליטים, כפי שהיה אחרי מלחמת-העולם הראשונה. הפליטים היהודים שיוותרו יהיו המועמדים הראשונים ל'בתי תמחור' אלה. לכן, הציע, יש 'לפתוח להם בית תמחור בארץ-ישראל, להביא אותם לארץ ולהזין אותם פה. כל הפליטים היהודיים שישארו באירופה — להעביר אותם לארץ-ישראל. לא בעל כורחם, מי שלא ירצה לא יעלה. אבל שיתנו לעם היהודי זכות פוליטית ואמצעים להעביר אותם מיד'.

עמיתו של בן-גוריון בהנהלת הסוכנות, אף שמתחו ביקורת, לעתים קשה, על האפשרות להוציא את התוכנית לפועל, קיבלה עקרונית.³⁶ עיקר ההתנגדות לתוכניתו ולמדיניותו באו מצד יריבו בשמאל הציוני, אנשי 'אחדות העבודה' והשומר הצעיר, שלא היו מיוצגים בהנהלת הסוכנות. אלה ראו בתוכנית זו 'פתרון אמיגרציוני' ויתור על עיצוב חברה חלוצית סוציאליסטית. ליובה לויטה, חבר עין-חרוד ומראשי 'הקיבוץ המאוחד' והתנועה לאחדות העבודה, טען, כי גם לנוכח המציאות הקשה והמרה שתיווצר עם תום המלחמה, הפתרון אינו צריך להיות רק העלאה מהירה וסטיכית של המוני פליטים אלא גם חינוכם לחיים חלוציים. עליה כזאת, 'בלתי מחונכת, בלתי מודרכת לערכי חיים, תבנה צורות חיים קשות מאוד', אמר.³⁷

אין ספק, כי תוכניתו של בן-גוריון היתה פועל יוצא של חרדתו, כי אם לנוכח הנסיבות שישירו עם תום המלחמה ולנוכח מצבה של שארית-הפליטה, לא תגשים הציונות את מטרתה ולא תכונן ריבונות יהודית בארץ-ישראל, מי יודע מתי תוגשם מטרה זו. כדי להשיג זאת היה מוכן לשלם מחיר גבוה בכל הנוגע לפני החברה והגשמת הסוציאליזם. ביטוי בהיר וחד לסדר העדיפויות שלו באותה עת ניתן למצוא בדברים הבאים: 'כשאדם נוסע מתוך רווחה לטיול, ויש לו זמן ותנאים נוחים לעשות כל מה שהוא רוצה, הוא יכול לקחת איתו כל מה שעולה על לבו, לא רק דברים הכרחיים, אלא גם הכלבלב שהוא מחבב... אבל חייל היוצא למערכה לוקח עימו רק המוכרח לקיומו ולמלחמתו'.³⁸

תוכניתו של בן-גוריון עסקה לא רק בהעלאת כל שארית-הפליטה, כדי ש'במקום שזינו [אותם]... באירופה, יזינו אותם בארץ-ישראל', אלא גם בהעלאת מאות אלפי יהודים מארצות המזרח, שהיו כהגדרתו, במצב של 'ניוון אנושי ותרבותי'. תוכנית זו היתה האפשרות היחידה לגשר בין המדיניות הישנה לנסיבות החדשות. רק כך ניתן היה להפוך את האסון היהודי לכוח המניע, שיביא לכך שהציונות תשיג את מטרתה; רק כך ניתן היה לפתור גם את בעיית שארית-הפליטה וגם

36 ראה: הלר (לעיל, הערה 34), עמ' 64-66.

37 הדברים נאמרו בכנס השני של הוועידה השישית של ההסתדרות, שנערכה בפברואר 1945. על הוויכוח בטוגיה זו בין מפא"י לשמאל הציוני, שהיה חלק מהוויכוח ביניהם על החלת 'החלוק האחד' על אירופה, ראה: ויץ (לעיל, הערה 20), עמ' 258-309.

38 ד' בן-גוריון, 'דרך "החלוק" בגולה', דברים במפגש שליחים, קריית-חיים, 7 באוקטובר 1944, במערכה, ג, תל-אביב תש"ח, עמ' 217-218.

בשער מחנה העולים בעתלית
(נובמבר 1944)

את בעיית ארץ-ישראל, שכן העלאת פליטים כה רבים תהפוך את היהודים בארץ ממיעוט לרוב, ותפתור את הסכסוך בינם לכין הערבים.³⁹

ניתן אפוא לומר, כי אחרי המלחמה — ואחרי השואה — התכוונה הציונות להגשים תוכנית שיסודותיה נוצקו בשנות השלושים ובתחילת שנות הארבעים, על רקע מצוקה קשה, אך לא על רקע ההשמדה הטוטלית, חסרת התקדים. אמנם, נערכו כמה התאמות לנסיבות החדשות — מיליון אחד תפס את מקום המיליונים, וגם הוא הורכב לא רק מיהודי אירופה — אך הבסיס לא השתנה.

1.

אחרי המלחמה הפכה השאלה, כיצד תיפתר שאלת העקורים, לשאלה מרכזית ביותר במערכת היחסים בין התנועה הציונית לבין בריטניה. התזה הבריטית בעניין זה היתה, כי עם תכוסת גרמניה והנאציזם ומותו של היטלר, נפתרה בעיית האנטישמיות באירופה. לכן, יש לפתור את בעיית העקורים בארצות מוצאם, כלומר, באירופה, ואת בעיית ארץ-ישראל יש לפתור בנפרד, ללא קשר לבעיית העקורים. ביטויה המובהק של גישה זו היה בנאום שנשא שר-החוץ ארנסט בוויין בפרלמנט הבריטי, ובו הודיע על הקמת הוועדה האנגלו-אמריקאית. הנאום נישא ב-13 בנובמבר 1945. התשובה לנאום זה ניתנה כמה ימים אחר-כך, ב-22 בנובמבר 1945, על-ידי בן-גוריון, ששב מביקורו הראשון במחנות העקורים בגרמניה.⁴⁰ בן-גוריון, שגילה, כי רוב העקורים החיים במחנות הם 'ציונים יקרים... עם נכונות לעבור מחדש את כל הצרות האלה אם זה נחרץ לציונות', פירט את תוכניתו ביחס אליהם. מטרתו היתה ליצור באזור הכיבוש האמריקני בגרמניה ואוסטריה מקום ריכוז, שאליו יגיעו כל הפליטים שיברחו ממזרח אירופה. ריכוז הפליטים, שלא יסכימו שבעייתם

173

39 בדיון בהנהלת הסוכנות, ב-20 ביוני 1944, אמר בן-גוריון בעניין זה, כי 'אם תקום עובדה שיבואו לארץ-ישראל מיליון יהודים — הסכסוך עם הערבים נגמר'.

40 אותו יום דיבר בפני מרכז מפא"י (אמ"ע, 23/45); בפני הנהלת הסוכנות דיבר יום קודם לכן, ב-21 בנובמבר.

תיפתר במקום אחר להוציא ארץ-ישראל, ילחץ על הצבא האמריקני, השולט באזור הכיבוש, והצבא ילחץ על המימשל האמריקני. כך, ועקב תלותה של בריטניה בארצות-הברית באותה עת, קיווה בן-גוריון לסכל את כוונת בוויין להפריד בין בעיית הפליטים לבעיית ארץ-ישראל. בעניין זה אמר: 'זהו גם גורם ציוני-פוליטי ממדרגה ראשונה. האמריקאים יודעים כי [העקורים] לא יוכלו להישאר כל חייהם במינכן; מקום אחד לשם יוכלו ללכת זוהי ארץ-ישראל; וזהו לחץ אמריקני; ילחצו ויתנו להם ללכת'. מבחינה זו, ניתן לראות בהצהרה זו, הידועה כ'נאום בוויין' — ובמסקנות שהסיק בן-גוריון מביקורו במחנות העקורים בגרמניה — מעין סגירת מעגל. התוכנית שרקם בן-גוריון התבססה על ניצול המצוקה היהודית — שביטוייה היו עובדת קיומם של מאות אלפי עקורים והאנטישמיות הגואה באירופה שלאחר המלחמה — כמנוף לקידום המטרות הפוליטיות של התנועה הציונית ושל היישוב. השמדת יהודי אירופה היתה בהקשר זה חלק מהרקע, אך לא העיקר; העיקר היה גורלם של הנותרים, ולא העובדה שכה רבים הושמדו.

*

מהי אפוא משמעותו של המושג 'שואה ותקומה'? מעבר לעובדה שרוב העקורים הגיעו למדינת ישראל, ובנו בה את ביתם, אפשר שביטוי זה הוא כסות לחוסר רצוננו להתמודד עם משמעות החסר, שמקורו בעובדה שהחלק הפורה והיצירתי ביותר בעם היהודי — גם מבחינה ציונית ויישובית — איננו עוד. אפשר שעד היום לא נוח לנו לתת לעצמנו דין-וחשבון מה הקשר לא בין השואה לבין עצם הקמתה של מדינת ישראל, אלא בין השואה לבין דמותה, אופייה וציוניה של חברתנו.

לסיום אביא את דבריו של פריזל בסיום מאמרו:

חלקה החיוני ביותר של היהדות, המגובש ביותר בתודעתו הלאומית, זה אשר הניח את היסודות והציב את המסגרות של הבית הלאומי ושהיה המסוגל והמוכשר ביותר לסיים את המלאכה, חלק זה נעלם בשואה. פרי עמלה ותקוותה של יהדות אירופה — מדינת היהודים — צמח לרגלי קברי אבותיה, בשעת השבר והיגון של האומה. המדינה קמה קטנה יותר ועניה יותר, ברוח ובחומר, משיכלה להיות אילו עמד לרשותה בשעת ההכרעה המאגר העצום של כוח וכשרון ששמו היהדות האירופית, ובעיקר יהדות מזרח אירופה.

מבחינת המבנה הפנימי, החיים הרוחניים, המצב החומרי, ואפילו במערכת היחסים בינה לבין הסביבה הלא יהודית, ישראל המדינה וישראל העם משלמים את מחיר חורבנה של יהדות אירופה עד עצם היום הזה.⁴¹